

Iwona Król¹

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Analiza dyskursu wybranych publikacji internetowej wersji egipskiego dziennika „Al-Ahrām” poświęconych atakowi terrorystycznemu na redakcję tygodnika „Charlie Hebdo”

Niniejszy artykuł stanowi próbę analizy dyskursu doniesień prasowych poświęconych atakowi terrorystycznemu na paryski tygodnik „Charlie Hebdo” z 7 stycznia 2015 roku zamieszczonych w kolejnych numerach internetowego wydania egipskiego dziennika „Al-Ahrām” (w wersji arabskojęzycznej), jednego z najbardziej znanych i opiniotwórczych czasopism w świecie arabskim. Termin „dyskurs” będzie tu stosowany w znaczeniu zaproponowanym przez Teuna van Dijka². Analiza dyskursu będzie zatem dotyczyć trzech jego wymiarów: użycia języka, przekazywania idei oraz

¹ Iwona Król – doktor nauk humanistycznych; absolwentka arabistyki i polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego; pracownik Instytutu Orientalistyki UJ; specjalizuje się w zagadnieniach gramatyki języka arabskiego oraz jego dydaktyki; autorka opracowań o tematyce językoznawczej. Najważniejsze publikacje naukowe: I. Król, *Nauczanie języka arabskiego*, Kraków 2005; I. Król, A. Hasan, *Słownik tematyczny języka arabskiego*, Warszawa 2007²; I. Król, *Pismo i ortografia arabska*, Kraków 2009; *Słownictwo rzeczowników arabskich i polskich w ujęciu kontrastywnym*, Kraków 2013. E-mail: iwona.krol@uj.edu.pl.

² Por. T. van Dijk, *Dyskurs jako struktura i proces*, tłum. G. Grochowski, red. nauk. wyd. pol. T. Dobrzyńska, Warszawa 2001.

interakcji w sytuacjach społecznych. W artykule dokonam jakościowej analizy³ zawartości wiadomości prasowych w następującym porządku motywów: (1) pierwsze doniesienia o ataku, (2) sprawcy ataku, (3) przyczyny ataku, (4) skutki, (5) możliwe rozwiązania problemu.

Siódmego stycznia 2015 roku trzech uzbrojonych mężczyzn wtargnęło do siedziby magazynu satyrycznego i zastrzeliło 12 osób (10 dziennikarzy i 2 pracowników ochrony), a 5 kolejnych poważnie raniło. Samo wydarzenie, jego okoliczności i następstwa obszernie komentowano w mediach na całym świecie. Dla prasy arabskiej głównym powodem podjęcia tego tematu był przede wszystkim fakt, że napastnicy – muzułmanie o arabskim pochodzeniu – dokonali zamachu z powodów religijnych, a międzynarodowa opinia publiczna uznała muzułmański, a przede wszystkim arabski fanatyzm religijny za przyczynę tej zbrodni.

Przedmiotem analizy będą wiadomości prasowe dziennika „Al-Ahrām” (podawane za agencjami prasowymi lub sygnowane przez redaktorów edycji internetowej), a także autorskie komentarze pisane po upływie pewnego czasu od wydarzeń. Publikacje będące reakcją na te wydarzenia i ich bezpośrednie konsekwencje zamykają się w okresie od 8 stycznia (wówczas – dzień po ataku pojawiło się pierwsze doniesienie) do 17 lutego – w sumie około 90 tekstów. W większości są to komentarze próbujące objaśnić przyczyny i sens tego wydarzenia.

Tygodnik „Charlie Hebdo” stał się przedmiotem doniesień „Al-Ahrām” już dwa lata wcześniej w związku z publikacją komiksu o Mahomecie uznanego przez świat muzułmański za obraźliwy. Ukazały się wtedy dwie krótkie notatki (1 i 3 stycznia 2013). Drugą z nich opatrzoneo nagłówkiem:

مجلة فرنسية ساخرة تنثير غضب المسلمين مجددا وتصدر عددا خاصا عن سيرة الرسول.

„Francuskie czasopismo satyryczne znowu prowokuje gniew muzułmanów, publikując specjalny numer poświęcony życiu Proroka”⁴ (3.01.2013).

³ Por. T. Goban-Klas, *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Warszawa 2001.

⁴ <http://ahram.org.eg/archive/200/2013/1/3/26/192248/219.aspx> (3.01.2016). Wszystkie analizowane fragmenty artykułów „Al-Ahrām” w przekładzie własnym autorki.

Ta krótka informacja, zredagowana wyłącznie na podstawie wiadomości agencyjnych (وكالات الأنباء – باريس Paryż – agencje prasowe) i niesygnalowana żadnym nazwiskiem, ogranicza się do prezentacji podstawowych faktów. Wspomina się w niej także o wcześniejszej publikacji podobizny Proroka (we wrześniu poprzedniego roku):

مما أثار احتجاجات في مختلف أنحاء العالم أجبرت على إغلاق مؤقت للعديد من المعاهد الفرنسية في الخارج.

„co wywołało protesty w różnych miejscach na świecie i wymusiło czasowe zamknięcie wielu placówek Instytutu Francuskiego poza granicami Francji” (3.01.2013).

Nagłówek stanowi zapowiedź zdecydowanie negatywnej reakcji muzułmanów, a zarazem deklarację potwierdzającą jej zasadność. Kontrapunktem dla sugerowanego tam arabskiego punktu widzenia są przytoczone w tekście wypowiedzi rzeczniczki francuskiego rządu oraz redaktora naczelnego „Charlie Hebdo”, wskazujące, iż publikacja nie daje podstaw do takiej reakcji, gdyż nie zawiera treści niezgodnych z tradycją muzułmańską.

Dwa lata później, po ataku terrorystycznym z 7 stycznia 2015 roku sytuacja była już inna. Tym razem to świat muzułmański – przede wszystkim arabski – został postawiony przez Zachód w stan oskarżenia jako odpowiedzialny za atak będący kolejnym ogniwem w całym łańcuchu aktów terrorku⁵.

1. Pierwsze doniesienia

Pierwsze informacje na temat ataku z 7 stycznia pojawiają się w „Al-Ahrām” dzień później. Zredagowane na podstawie doniesień agencyjnych, tym razem sygnowane są przez dziennikarkę Nağat ‘Abd An-Na‘īm. W nagłówku pierwszej z nich podaje się podstawowe fakty:

⁵ Por. A. Rusinek, *Zrozumieć terrorystę... Dlaczego niektórzy muzułmanie w Europie radykalizują się?*, [w:] *Zachód a świat islamu – Zrozumieć Innego*, red. I. Kończak, M. Woźniak, Łódź 2012, s. 66–74.

الإرهاب يضرب فرنسا في قلبها
مقتل ٢١ وإصابة ١١ في هجوم على صحيفة «شارلي إبدو» الساخرة
مسلحان اقتحما المبنى بقاذفة صواريخ وكلاشنكوف و هتفا ,,انتقمنا للرسول“

„Terroryzm uderza w sercu Francji”

„12 zabitych i 11 rannych w ataku na francuski tygodnik satyryczny
«Charlie Hebdo»”

„Dwóch [mężczyzn] uzbrojonych w granatnik i kałasznikowa wtargnę-
ło do budynku, krzycząc «Pomściliśmy Proroka»”⁶ (8.01.2015 a).

Natomiast nagłówek drugiego doniesienia jest deklaracją wyrażają-
cą stanowisko Egiptu:

مصر تدين الحادث الإرهابي مقتل ٢١ في هجوم على صحيفة فرنسية

„Egipt potępia akt terroru, jakim było zabójstwo 12 [osób] podczas
ataku na francuskie czasopismo”⁷ (8.01.2015 b).

Potępienie terroryzmu połączone z deklaracjami poparcia dla Francji
pojawia się także w tekście obu doniesień:

مصر: نقف مع فرنسا ضد الإرهاب.

„Egipt: Stajemy razem z Francją przeciw terroryzmowi” (8.01.2015 a) –
jest to śródtytuł wyróżniony czerwonym kolorem.

Poniżej zostaje doprecyzowane, że chodzi tu o stanowisko rządu
egipskiego:

أدان وزير الخارجية سامح شكري بأشد العبارات الحادث الإرهابي الأثم [...] وأعرب
شكري في بيان عن تعازي مصر لفرنسا حكومة وشعبا.

„Minister Spraw Zagranicznych Sāmiḥ Šukrī zdecydowanie potępił
grzeszny akt terroru [...] i złożył Francji wyrazy współczucia w imieniu
rządu i narodu egipskiego” (8.01.2015 a).

⁶ <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/352868.aspx> (8.01.2015).

⁷ <http://www.ahram.org.eg/News/51420/25/NewsPrint/352876.aspx> (8.01.2015).

موكدا ووقوف مصر إلى جانب فرنسا في مواجهة الإرهاب باعتبارها ظاهرة عالمية تستهدف الأمن والاستقرار في العالم، وتتطلب تكاتف الجهود الدولية للقضاء عليه.

„Zapewnił, że Egipt stoi u boku Francji w sprzeciwie wobec terroryzmu, uznając go za zjawisko o charakterze globalnym, które godzi w bezpieczeństwo i stabilizację na świecie, a jego likwidacja wymaga międzynarodowej współpracy” (8.01.2015 a).

Relacje z wydarzeń są uwiarygodniane przez fakt, że pochodzą ze źródeł mających bezpośredni wgląd w ich przebieg:

ونقل مصدر في الشرطة عن شهود قولهم إن المهاجمين هتفا ,,انتمنا للرسول“.

„Źródło policyjne przytoczyło wypowiedzi świadków, że napastnicy wykrzykiwali: «Wzięliśmy odwet za Proroka»” (8.01.2015 a).

وذكرت مصادر من الشرطة.

„Podaly źródła policyjne”.

وقال مصدر مسؤول.

„Wypowiedziało się oficjalne źródło”.

Na poziomie użycia języka na uwagę zasługuje nazwanie ataku terrorystycznego „grzesznym”⁸. przez przedstawiciela władz państwowych. Wpisuje się ono w generalną strategię obu analizowanych tu tekstów, polegającą na podkreśleniu, że świat zachodni i świat arabski stoją – w związku z atakiem – po tej samej stronie barykady. Sięgnięcie do semantyki *sacrum* ma zdjąć z islamu odium ideologii, która tę zbrodnię motywuje i usprawiedliwia. Adresatem wypowiedzi ministra jest bez wątpienia świat zachodni. Z innego rodzaju interakcją mamy do czynienia, gdy tę samą wypowiedź potraktujemy jak element dyskursu „Al-Ahrām”, którego adresatem jest świat arabski. W tym kontekście przymiotnik „grzesz-

⁸ أثمّ (‘aṭim) to sin أثمّ (‘āṭim) one, who sins, an evil-doer, [w:] *A Dictionary and Glossary of the Korān*, ed. J. Penrice, Beirut 1968, s. 2.

ny” można pojmować – niezależnie od intencji samego dziennika – jako element powstrzymujący ewentualne przejawy radości czy poparcia dla terrorystów, przypomina bowiem muzułmanom, że grzech nie powinien być czymś godnym afirmacji czy naśladowania.

Na poziomie ideologii odwołanie do *sacrum* przez przedstawiciela państwa stanowi nawiązanie do idei ummy⁹, czyli wspólnoty zarazem politycznej i religijnej, w imieniu której polityk ten występuje. Wiele oczywiście przemawia za tym, że w ustach reprezentanta laickiego rządu, który niewiele wcześniej rozprawił się z Bractwem Muzułmańskim, retoryka religijna jest wyłącznie narzędziem manipulacji.

Wyrazem tej samej ideologii jest także dopełnienie deklaracji władz państwowych oświadczeniem Al-Azharu – najbardziej prestiżowej uczelni teologicznej islamu:

الأزهر: الإسلام يرفض العنف.

„Al-Azhar: Islam nie akceptuje przemocy” (8.01.2015 a) – śródtytuł wyróżniony czerwonym kolorem.

الأزهر: الإسلام يرفض أعمال العنف بكل أشكالها.

„Al-Azhar: Islam odrzuca akty przemocy we wszystkich jej postaciach” (8.01.2015 a).

Charakterystyczne jest tu zastosowanie szyku podmiot-orzeczenie (w języku arabskim jest to szyk nacechowany), cechujące sądy na temat zjawisk o charakterze stałym, niezmiennym, co nadaje tej wypowiedzi charakter prawdy uniwersalnej¹⁰.

أدان الأزهر الشريف أمس بشدة الهجوم الإرهابي الذي شهدته فرنسا، ووصفه بأنه „إجرامي“.

⁹ Por. S. H. Nasr, *Idee i wartości islamu*, przekł. J. Danecki, Warszawa 1988, s. 31.

¹⁰ Por. G. Marranci, *Understanding Muslim identity. Rethinking fundamentalism*, London-New York 2009.

„Czcigodny Al-Azhar z całą mocą potępił atak terrorystyczny, którego doświadczyła Francja, i określił go jako «zbrodniczy»” (8.01.2015 a).

W ideologię ummy wpisuje się także retoryka drugiego z analizowanych tu doniesień, które przedstawia oba oświadczenia jako dwugłos wyrażający poglądy tej samej wspólnoty – „Egiptu”:

وأدانت مصر الحادث الإرهابي، وذلك في بيانين من وزارة الخارجية والأزهر الشريف.

„Egipt potępił ten akt terroru w 2 oświadczeniach wydanych przez Ministra Spraw Zagranicznych oraz przez czcigodny Al-Azhar” (8.01.2015 b).

Co charakterystyczne – pierwsze doniesienia o atakach są podawane za agencjami prasowymi, nie zaś na podstawie własnych źródeł. Ma to być może uwiarygodnić przekaz – informacje czerpane są „z pierwszej ręki”, od naocznych świadków. Rekonstrukcji wydarzeń towarzyszą deklaracje wyrażające stanowisko rządu egipskiego, wspieranego przez muzułmańskie instytucje życia religijnego, które ze swej strony także podkreślają, że tego rodzaju akt przemocy jest godny potępienia ze względów religijnych.

2. Sprawcy

Dziewiątego stycznia „Al-Ahrām” po raz pierwszy wspomina o zamachowcach:

وذكرت مصادر أمنية أن الشاب يدعى مراد حميد – ٨١ عاما – ويشتهر بمساعدته لمنفذي الهجوم، وهما شقيقان يدعيان شريف وسعيد كواشي ويبلغان من العمر ٢٣ و٤٣ وهما من مواليد باريس ويحملان الجنسية الفرنسية، وهما من أصول عربية.

„Źródła związane ze służbami bezpieczeństwa podały, że młodego mężczyznę Murada Hamida (18 lat) podejrzewa się o pomoc sprawcom ataku, którymi są bracia Said i Cherif Kouachi (w wieku 32 i 34 lat), urodzeni w Paryżu obywatele francuscy pochodzenia arabskiego” (9.01.2015)¹¹.

¹¹ <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/353138.aspx> (9.01.2015).

Pojawia się tu strategia, która będzie konsekwentnie realizowana we wszystkich późniejszych materiałach publikowanych przez dziennik. Sprawcy, choć mają korzenie arabskie, nade wszystko są rodowitymi obywatelami Francji, a zatem – jak zapewne mają domniemywać czytelnicy „Al-Ahrām” – to wydarzenie jest w pewnym sensie wewnętrzną sprawą Francji i świata zachodniego. Wpisuje się to w powtarzane przez dziennik deklaracje egipskich władz, iż:

الإرهاب ليس ظاهرة محلية، وإنما ظاهرة عالمية تمتد إلى كافة العالم وتمارس أفعالها الإرهابية ضد مجتمعات ليس بالضرورة أن تكون عربية أو إسلامية.

„Terroryzm nie jest zjawiskiem lokalnym, ale zjawiskiem globalnym, obejmującym cały świat, a wymierzone w społeczeństwa akty terroru nie muszą być [pojmowane jako] arabskie czy muzułmańskie” (26.01.2015 b).

Natomiast z komentarza, który ukazał się na początku lutego, a zatem miesiąc po ataku, dowiadujemy się, że:

الخطر يأتي من داخل فرنسا وليس من خارجها.

„Niebezpieczeństwo pochodzi z wnętrza Francji, a nie z zewnątrz” oraz:

لم يأت الإرهابيون من خارج فرنسا بل كانوا قادمين من أعماق المجتمع الفرنسي نفسه.

„Terrorysty nie przybyli spoza Francji, lecz wywodzą się z głębi społeczeństwa francuskiego” (4.02.2015)¹².

Na poziomie językowej organizacji tekstu zwraca uwagę wyrażenie „z głębi” (istnienie alternatywnych sposobów wyrażenia relacji, o którą tu chodzi, pozwala nam traktować wszystkie jego konotacje jako istotne elementy przekazu). Sugeruje ono, że związek zamachowców ze społeczeństwem francuskim nie jest naskórkowy i nie wynika jedynie z prostego faktu urodzenia się w tym kraju. Są oni w istocie wytworami tej kultury i tego społeczeństwa.

¹² <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/358160.aspx> (4.02.2015).

Co zatem sprawia, że zwracają się przeciw niemu? Odpowiedź na to pytanie otrzymujemy w tym samym komentarzu:

الإرهابيون في شارلي إبدو والآخرين الذين قاموا بعمليات إرهابية مصاحبة لها أو سابقة عليها يأتون جميعهم من مناطق عشوائية وأحياء فقيرة ويعانون من البطالة، وكثيرون منهم تم تجنيدهم في سلك الجماعات الإرهابية داخل سجون فرنسا التي دخلوها بسبب ارتكابهم لجرائم السرقة أو التجارة في المخدرات.

„Terrorystyci z «Charlie Hebdo» oraz sprawcy ataków, które towarzyszyły zamachowi, a także wcześniejszych aktów terroru, to bezrobotni pochodzący ze zwykłych [dosł. przypadkowych], biednych dzielnic. Wielu zwerbowano do sieci terrorystycznych we francuskich więzieniach, do których trafili skazani za kradzieże czy handel narkotykami” (4.02.2015).

Użycie przymiotnika „przypadkowy” w odniesieniu do miejsc, z których mogą wywodzić się potencjalni terrorystyci, może sugerować, że są to po prostu biedni Francuzi, dla których akty terroru to sposób na rozładowanie frustracji wynikającej z braku perspektyw. Zarazem jednak, by wyjaśnić źródła ich społecznego statusu, wskazuje się, że choć urodzili się we Francji, są w istocie – podobnie jak ich rodzice – imigrantami:

معاناة المهاجرين في المجتمعات الغربية من النواحي الاجتماعية والاقتصادية وشعورهم بالتهميش وبالتالي تكون النتيجة هي التطرف والعنف.

„Cierpienie, jakiego doznają imigranci w społeczeństwach zachodnich, w sprawach społecznych, gospodarczych, i ich odczucia marginalizacji, skutkują ekstremizmem i agresją”¹³ (31.01.2015).

Wizerunek terrorysty, jaki kreśli „Al-Ahrām” w związku z atakiem na „Charlie Hebdo”, jest zatem wizerunkiem paradoksalnym. To zarazem Francuz i nie-Francuz. Francuz, ponieważ jest wytworem zachodniego ładu społecznego, natomiast nie-Francuz, ponieważ jest wytworem *à rebours*, ukształtowanym przez wykluczenie skutkujące życiem na społecznych peryferiach. Można zadać pytanie, czy paradoksalność kreowanego przez

¹³ <http://www.ahram.org.eg/News/51443/4/NewsPrint/357371.aspx> (31.01.2015).

„Al-Ahrām” wizerunku terrorystów jest po prostu odzwierciedleniem paradoksalności ich faktycznego statusu w ramach francuskiego społeczeństwa, czy też jest to mechanizm manipulacji mający usunąć z pola widzenia oczywisty fakt ich ścisłego powiązania z radykalnym islamem i światem arabskim.

3. Przyczyny

Komentarze wskazują na „prawdziwych” winnych sytuacji, której zwieńczeniem był atak na „Charlie Hebdo”. Pojawiają się tutaj dwa główne wątki tematyczne: (1) obrażanie religii prowadzi do agresji, (2) ukryci sprawcy działają w interesie Izraela.

3.1. Obrażanie religii prowadzi do agresji

Jako jedną z przyczyn zamachu wskazuje się pogardę dla religii i uczuć religijnych, która narusza godność człowieka. Co najważniejsze i co w pewnym sensie stanowi kluczowy element przekazu – dotyczy to nie tylko religii muzułmańskiej, ale w zasadzie wszystkich wyznań.

مذبحة „شارلي إبدو“ في فرنسا: أصابع الكاريكاتير تحترق بنار إزدراء الأديان.

„Masakra w «Charlie Hebdo» we Francji: Palce karykatury palą się w ogniu pogardy dla religii [liczba mnoga]” (10.01.2015)¹⁴.

Stałym elementem opinii formułowanych przez komentatorów egipskich jest sprzeciw wobec działalności tygodnika „Charlie Hebdo”, będącej w ich mniemaniu nadużyciem wolności słowa. Tekst zatytułowany: „Nie, Charlie”¹⁵ przedstawia jako paradoksalny taki sposób myślenia, który z jednej strony domaga się prawa do wolności wypowiedzi, a z drugiej zezwala na obrażanie przekonanych religijnych:

¹⁴ <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/353338.aspx> (10.01.2015).

¹⁵ <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/356266.aspx> (26.01.2015 a).

وهو أمر بالغ الخطورة في مفهوم الحريات. فلا يمكن تصور إيمان الملايين بمعتقداتهم وبناء المساجد والكنائس والمعابد التي يمارسون فيها معتقداتهم، ثم تطلق حرية الإساءة إلى هؤلاء الملايين وإهانة معتقداتهم وتحقيرها.

„To niezwykle niebezpieczny sposób pojmowania wolności. Jest niewyobrażalne, by miliony wyznawały swoją wiarę, budowały meczety, kościoły i świątynie, w których ją kultuwują, a jednocześnie by dawać wolność szydzienia z owych milionów, obrażania ich przekonani i pogardzania nimi” (26.01.2015 a).

Mimo stanowczego potępienia morderstw dokonanych w Paryżu nie może być akceptacji dla pogardzania świętościami. Zwraca uwagę zwłaszcza odwołanie się przy tej okazji do racjonalności, do logiki.

يخطئ من يتصور أننا عندما نرفض بشدة الاعتداء على محوري صحيفة «شارلي أبدو» الفرنسية ونقف إلى جانب محرريها ضد الإرهاب والقتل، أننا بذلك نؤيد ما يمارسونه من سخرية وإساءات إلى المعتقدات. فليس منطقيا استباحة أديان ومعتقدات الملايين والسماح بالاستهزاء بها بحجة حرية الرأي.

„Myli się ten, kto sobie wyobraża, że kiedy z całą mocą potępiamy atak na redaktorów francuskiego tygodnika «Charlie Hebdo» i stoimy z nimi ramię w ramię przeciwko terroryzmowi i zabijaniu, że przez to popieramy ich drwiny z wiary i obrażanie jej, które oni uprawiają. Nie jest czymś logicznym profanacja religii i przekonani milionów ani tolerowanie szydzienia z nich pod pretekstem wolności słowa” (26.01.2015 a).

Jednocześnie wskazuje się na fakt, że treści obraźliwe dla muzułmanów są od początku do końca wytworem wyobraźni karykaturzystów, gdyż tradycja muzułmańska – z natury aikoniczna – nie dostarcza żadnych wizerunków proroka. Zatem dla muzułmanów intencją rysowników nie jest krytyka rzeczywistych treści prezentowanych przez islam, lecz wyłącznie drwina z jego wyznawców. Przy okazji podkreśla się, że mimo wszechobecnej krytyki islamu i muzułmanów religia ta rozwija się dynamicznie i żadne działania z zewnątrz nie są w stanie tego powstrzymać:

بالواقع الرسوم التي يدعون رسمها للرسول عليه الصلاة والسلام [...] كلها ,,هلاوس“ تقوم على خيال لا أساس له، لأن الرسول ليست له صورة واحدة يعتمد عليها الرسام،

لكن من يفهم ذلك يجب أن يكون بالضرورة على درجة من الثقافة، بينما الحادث أن الغالبية من أنصاف المتعلمين والبسطاء الذين لا يمكنهم فهم أن هذه الرسوم خيال وتخيلات، وأنها مهما بلغت لن تهز شعرة في الدين الإسلامي، وعلى عكس ما يتصور الذين يكرهون الإسلام فإن أعداد المسلمين يزيدون وفي كل يوم يدخل الدين الإسلامي مؤمنون جدد.

„Tak naprawdę rysunki, które ich zdaniem są wizerunkami Proroka, niech Bóg go błogosławi, wszystkie są «halucynacjami» i opierają się na bezpodstawnych wyobrażeniach, ponieważ nie ma ani jednego wizerunku proroka, na którym mógłby polegać rysownik. Jednak zrozumieć to może wyłącznie człowiek, który reprezentuje pewien poziom, tymczasem są to w większości półinteligenci i prostaczkowie, którzy nie będą w stanie pojąć, że te rysunki to fikcja i fantazja i niezależnie od tego, jak mocno by nas nimi atakowano, w najmniejszym stopniu nie naruszają religii muzułmańskiej. Wbrew temu, co wyobrażają sobie ci, którzy nienawidzą islamu, szeregi muzułmanów nieustannie rosną i islam zyskuje nowych wyznawców każdego dnia” (26.01.2015 a).

Ważnym tekstem podejmującym zagadnienie związku między obrazą uczuć religijnych a wzrostem agresji jest artykuł *حمى التطرف! Gorączka ekstremizmu!* (12.01.2015)¹⁶. Podobnie jak większość komentatorów autor deklaruje na wstępie potępienie dla agresji. Zwraca także uwagę na fakt, że ofiarami ataku byli nie tylko rodowici Francuzi (zachodnie media przeważnie nie przywiązywały do niego wagi). Tym samym wśród ofiar są również osoby przypadkowe, co ma być może dowodzić, że szydzenie z religii może prowadzić do nieprzewidywalnych skutków.

لا يمكن بحال من الأحوال تبرير الهجوم الإرهابي الغادر على جريدة, شارلي إبدو“ الفرنسية والذي أودى بحياة اثني عشر شخصا منهم شرطي مسلم اسمه أحمد.

„Bezwzględnie nie można usprawiedliwiać zdrazieckiego ataku terrorystycznego na tygodnik «Charlie Hebdo», który unicestwił życie 12 osób, w tym policjanta muzułmanina o imieniu Ahmad” (12.01.2015).

¹⁶ <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/353567.aspx> (12.01.2015).

Ataki terrorystyczne należy traktować jako przejawy ekstremizmu, jednak działania redaktorów „Charlie Hebdo” godzące w religię muzułmańską i jej wyznawców również można interpretować jako rodzaj ekstremizmu:

من هاجموا ,شارلي إبدو“ هم بالفعل قتلة مجرمون لا يمكن أن يراهم شخص عاقل إلا في هذا الإطار، لكن ما تنشره جريدة شارلي إبدو من رسوم هو أيضا من قبيل التطرف في حرية التعبير، وان تلك الرسوم باستفزازها لمشاعر بعض الناس بالسخرية من المقدسات التي يعتقدون فيها حتى لو كان هذا من قبيل حرية الرأي والفكر كما يرى البعض، أمر ينافي في الأساس مسألة حرية الآخر في الاعتقاد.

„Ci, którzy zaatakowali «Charlie Hebdo» są w istocie mordercami i nikt rozumny nie może postrzegać ich inaczej. Jednak rysunki, które upowszechnia Charlie Hebdo, to też rodzaj ekstremizmu w [sferze] wolności słowa. Ich prowokacyjność wobec odczuć niektórych ludzi, drwina ze świętości, w które oni wierzą – nawet jeśli, jak sądzą niektórzy, jest to kwestią wolności słowa i myśli – sprawia, że w istocie pozostają w konflikcie z wolnością innych do [posiadania] przekonań” (12.01.2015).

أومن تماما بحرية الرأي والفكر وانتقاد أي شيء وكل شيء بحثا عن الحقيقة، لكنني كأني إنسان عاقل متمدن مسالم متسامح، أرفض وبشدة حرية الرأي القائمة على سب الآخرين والسخرية من معتقداتهم، تماما كما أؤمن أن القتل جريمة لا يمكن السماح بها أو غفرانها مهما كانت الأسباب والدوافع.

„Wierzę całkowicie w wolność słowa i myśli oraz krytykowania wszystkiego w poszukiwaniu prawdy, ale jak każdy rozumny, cywilizowany, spokojny i tolerancyjny człowiek odrzucam z całą mocą wolność słowa polegającą na złorzeczeniu innym i drwieniu z ich religii, tak jak absolutnie wierzę, że zabójstwo jest niewybaczalnym przestępstwem, na które nie ma przyzwolenia, niezależnie od tego, jakie byłyby jego przyczyny czy motywy” (12.01.2015).

Przywołany tutaj tekst stara się zachować dystans wobec całej sytuacji i zrozumieć jej przyczyny. Odwołanie się do rozumności sugeruje istnienie wspólnoty ideowej ze światem Zachodu. Deklaracja myślenia tak, jak

myśli świat zachodni, w kategoriach inności, odmienności, różnorodności ma wpisywać się w dyskurs zachodni, w retorykę szukania tego, co łączy:

يجب على العالم الآن أن يسعى إلى إعادة نشر قيم الحب والتسامح بين البشر، وأن يكون واضحا للجميع أن القتل بدعوى الانتصار لإله. يعد من أشنع الجرائم، وأن السخرية من معتقدات أي شخص هي جريمة لا تقل بأي حال عن جريمة القتل لأنها في الحقيقة قتل معنوي بسلح غير ملموس وأنه يجب أن يحاول البشر استعادة انسانيته عبر نشر قيم الحب والإخاء والمساواة، عندئذ لن يكون هناك انسان عاقل قادر على ارتكاب جريمة عنف أو قتل مهما كانت دوافعه دون أن يشعر بالخجل من حمى التطرف.

„Świat musi dążyć do ponownego upowszechnienia wartości miłości i tolerancji. Dla wszystkich musi stać się jasne, że zabójstwo pod pretekstem zwyciężania w imię jakiegokolwiek boga jest uznawane za jedną z najbardziej odrażających zbrodni, jednak drwienie z czyichkolwiek przekonania jest zbrodnią nie mniejszą od zbrodni zabójstwa, będąc w istocie duchowym (niematerialnym) zabójstwem dokonany przy użyciu niewidzialnej broni. Niezbędne jest, aby ludzie spróbowali odzyskać człowieczeństwo przez upowszechnienie takich wartości jak miłość, braterstwo i równość. Żaden rozumny człowiek nie będzie wtedy zdolny do popełnienia przemocy czy zabójstwa, niezależnie od ich motywów, nie wstydząc się własnego ekstremizmu” (12.01.2015).

Prezentowane tu myślenie jest w gruncie rzeczy myśleniem konserwatywnym, odwołującym się do tradycyjnych wartości, w którym nie ma miejsca na relatywizm. Daje się zauważyć kult dawności, chęć powrotu do utraconej ideowości. Sugeruje się w ten sposób, że zasadnicza linia podziału nie przebiega między islamem a innymi religiami, lecz między zlaicyzowanym Zachodem a ludźmi Boga.

Prawdziwe źródła ataku na „Charlie Hebdo” próbuje także wskazać Sulaymān Abd al-Mun‘im w tekście zatytułowanym *زار عو المر وحاصدو العلقم* *Siewcy goryczy i zbieracze piolunu*¹⁷.

¹⁷ <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/354697.aspx> (17.01.2015).

Tytuł¹⁸ jest trawestacją arabskiego przysłowia لا يزرع الشوك لا يحصد „kto zasadzi cierni, nie zbierze z niego winogron”, którego polskim odpowiednikiem (o biblijnym rodowodzie¹⁹) jest powiedzenie „kto sieje wiatr, zbiera burzę”. Sam autor wskazuje sposób jego interpretacji:

في المثل العربي وربما في أمثال شعوب أخرى فإن من يزرع المر سيقدّر عليه يوماً
ما أن يحصد ثمرته ومن يزرع الشوك يكتوي به.

„W przysłowiu arabskim i prawdopodobnie w przysłowiaach innych narodów (mówi się), że kto sieje gorycz, pewnego dnia jako odpłatę zbierze jej owoc, a kto sadi cierni, zrani się nim” (17.01.2015).

Wbrew deklaracjom autora, który w nagłówku stwierdza:

الجريمة الإرهابية التي نُصبت لعدد من الصحفيين والرسامين الفرنسيين في صحيفة
„Charlie Hebdo”, الفرنسية تستحق وصف المذبحة بلا منازع.

„Atak terrorystyczny wymierzony we francuskich dziennikarzy i rysowników czasopisma «Charlie Hebdo» domaga się jednoznacznego opisu”, tytuł artykułu wskazuje, że prawdziwych „siewców goryczy” już znamy: to ci sami ludzie, którzy zebrali jej owoc. W serii pytań retorycznych autor sugeruje, kto jest winien, kto stanowi pierwsze ogniwo łańcucha działań zakończonych atakami w „Charlie Hebdo”. Towarzyszy temu zapowiedź ogólnej diagnozy dotyczącej przyczyn występowania zjawiska terroryzmu:

من الذي زرع المر ومن الذي حصد العلقم في مذبحة شارلي وغيرها من المذابح
والجرائم الإرهابية الأخرى؟

„Kto sieje gorycz, a kto zbiera piołun w zbrodni «Charlie» i innych zbrodniach, i przestępstwach terrorystycznych?”

¹⁸ W oryginale ‘alqam, czyli kolokwinta – roślina lecznicza o gorzkim smaku, której nazwa funkcjonuje w języku arabskim jako synonim goryczy, analogicznie jak piołun w języku polskim.

¹⁹ Por. Oz 8,7: „Skoro sięją wiatr, zbiorą burzę. Zboże bez kłosów nie dostarczy mąki, jeśli-by nawet dało, zabierze ją obcy”. Księga Ozeasza, tłum. S. Stańczyk, [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań 2002⁵, s. 1073.

Zabiegiem organizującym wspomnianą serię pytań retorycznych jest anafora – każde z nich rozpoczyna się od oskarżycielskiej frazy: ...هل من زرع المر هو... „Czy ten, kto zasiał gorycz, to ...”. Natomiast winowajcy to:

...الإعلام الغربي الذي دأب وبشكل متكرر على تحقير الغير وإهانة ديانتهم وثقافتهم

„...media zachodnie, które uparcie i konsekwentnie pogardzają innymi, obrażają ich religię i kulturę”;

...المنظومة القانونية الغربية التي عجزت عن إقامة التوازن بين متطلبات حرية الرأي والتعبير من ناحية وبين ضرورات احترام كرامة الغير وديانتهم وثقافتهم من ناحية أخرى

„...zachodni system prawny, który nie zdołał zachować równowagi między żądaniem wolności przekonań i ich wyrażania z jednej strony a koniecznością poszanowania godności innego, jego religii i kultury z drugiej strony”;

...النظام السياسي العربي الذي أطلق (بقصد أو بغير قصد) غرائز العنف نتيجة للفشل في إقامة دولة العدالة الاجتماعية والمساواة والمواطنة

„...arabski system polityczny, który (w sposób zamierzony lub nie) wyzwolił instynkty przemocy, ponieważ wykazał się brakiem skuteczności w budowaniu państwa sprawiedliwości społecznej, równości i sprawiedliwości obywatelskiej”.

Tymi, którzy zebrali żniwo tego zasiewu, było kilkanaście bezpośrednich ofiar ataku z 7 stycznia 2015 roku:

...من حصد العلقم عدد من الكتاب ورسامي الكاريكاتير وشباب مسلم من رجال الأمن.

„...tymi którzy zebrali trujący owoc są autorzy i karykaturzyści oraz młody muzułmanin ze służb bezpieczeństwa”.

Jednak zdaniem autora doniosłość tego wydarzenia wykracza poza jego bezpośrednie skutki. Skupia w sobie wszystkie istotne elementy składające się na napięte relacje pomiędzy światem arabskim a światem

Zachodu, przy czym – co najistotniejsze – zarówno winni, jak i ofiary są po obu stronach:

أغلب الظن أننا جميعا (عربا وغربا) زرنا المر. وأنا جميعا (عربا وغربا) نحصد العلقم.

„Dominuje pogląd, że my wszyscy (Arabowie i Zachód) zasialiśmy gorycz oraz że my wszyscy (Arabowie i Zachód) zbieramy piołun”.

3.2. Ukryci sprawcy działają w interesie Izraela

W doniesieniach dziennika „Al-Ahrām” pojawiają się również sugestie wskazujące na ukrytych sprawców działających w interesie państwa izraelskiego. W artykule zatytułowanym: شارلي إبدو وحقيقة الهجوم الإرهابي „«Charlie Hebdo» – prawda o ataku terrorystycznym”²⁰ wskazuje się „syjonistów” jako przyczynę sprawczą ataku. Artykuł przytacza wypowiedzi premiera Izraela oraz ambasadora Izraela we Francji przestrzegające ten kraj przed uznaniem palestyńskiej państwowości. W tekście pojawiają się pytania retoryczne mające sugerować izraelskie sprawstwo:

فهل هي مصادفة أن يحدث كل هذا خلال شهر من اعتراف فرنسا بدولة فلسطين؟

„Czyż to zbieg okoliczności, że wszystko to zdarzyło się w miesiącu, w którym Francja uznała państwo palestyńskie?”

نجد علامات استفهام كثيرة. وهل يمكن القول أن ما حدث في فرنسا هو صناعة صهيونية بأيدي إرهابية؟

„Pojawia się tu wiele znaków zapytania. Czy można powiedzieć, że to, co stało się we Francji, to syjonistyczna robota wykonana rękami terrorystów?”

W ten sposób pozwala się działać stereotypom głęboko zakorzenionym w zbiorowej świadomości społeczeństw arabskich, zgodnie z któ-

²⁰ <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/354167.aspx> (15.01.2015).

rzymi za każdym działaniem wymierzonym przeciwko Arabom stoją Izraelczycy:

وكلنا يعلم أن يد الدولة الصهيونية ما زالت ملوثة بدماء الفلسطينيين.

„Wszyscy wiemy, że ręce syjonistycznego państwa są wciąż pobrudzone krwią Palestyńczyków”.

Podobne opinie pojawiały się przy okazji wcześniejszych ataków terrorystycznych z udziałem muzułmanów. Na przykład Katarzyna Brataniec przytacza pogląd głoszony przez część mediów arabskich po zamachu 11 września, że działalność terrorystyczna jest prowokacją wywiadu izraelskiego obliczoną na popsucie wizerunku Arabów w oczach światowej opinii publicznej²¹.

3. Skutki

W omawianych tu artykułach świat jest wyraźnie spolaryzowany: z jednej strony zlaicyzowany świat zachodni (Europa i USA), a z drugiej muzułmański świat arabski. Większość zawartych w nich analiz opiera się właśnie na przeciwstawieniu tych dwóch ogólnikowych kategorii. Samo wydarzenie z góry waloryzuje się przy pomocy przymiotników wartościujących. Może to być przymiotnik „terrorystyczny” – هجوم إرهابي / اعتداء إرهابي (atak terrorystyczny); الحادث الإرهابي (akt terrorystyczny) – który po zamachach z 11 września nabrał charakteru wyraźnie wartościującego, choć w niektórych kontekstach pozostaje terminem opisowym. Inne tego rodzaju wartościujące kwalifikacje to:

- الهجوم المروع (przerażający atak);
- الهجوم الدامي (krwawy atak);
- أعمال إرهابية (akty terroryzmu);
- الهجوم الوحشي (bestialski, barbarzyński atak);
- العملية الإجرامية (zbrodnicza akcja, operacja);
- الهجمة الشرسة (brutalny atak);

²¹ Por. K. Brataniec, *Zachód i islam. Dylematy relacji*, Kraków 2009, s. 191.

- هجوم على القيم الأساسية (atak na fundamentalne wartości).

Frazy charakteryzujące atak skupiają się często na ocenie jego oddziaływania:

- هجوم إرهابي يهز العالم (atak terrorystyczny wstrząsa światem);
- التهديدات الإرهابية المحتملة (potencjalne zagrożenia terroryzmem);
- موجة الإرهاب (مخاوف من امتداد) (obawy przed rozprzestrzenieniem się) fali terroryzmu;
- ترهيب وترويع المجتمعات الديمقراطية (zastraszanie i terroryzowanie społeczeństw demokratycznych);
- الهجمة الشرسة التي تتعارض مع مبادئ الإسلام ورسالة نبيه (gwałtowny atak, który stoi w sprzeczności z zasadami islamu i jego proroka);
- إيديولوجية الإرهاب والعنف (ideologia terroryzmu i agresji).

Wśród groźnych następstw ataku wymienia się najczęściej wzrost wrogości i nienawiści wobec islamu i muzułmanów, zagrożenie islamofobią:

المصري للشئون الخارجية ينتقد إثارة مشاعر كراهية الإسلام.

„Egipska [Rada] Spraw Zagranicznych krytykuje prowokowanie do nastrojów antymuzułmańskich” (26.01.2015 b)²².

أثار الحادث الإرهابي الذي تعرضت له مجلة شارلي إبدو الفرنسية عددا من الملاحظات التي تتصل بظاهرة الإرهاب، ووقوعها في عدد من الأقطار الأوروبية وما تثيره من ردود فعل تجاه الدول العربية وبصفة خاصة الإسلام والمسلمين.

„Akt terrorystyczny, którego ofiarą padł francuski tygodnik «Charlie Hebdo», wywołał komentarze na temat zjawiska terroryzmu i jego obecności w krajach europejskich, a także tego, co wywołuje reakcje wymierzone w kraje arabskie, a zwłaszcza w islam i muzułmanów” (26.01.2015 b).

يتعرض الإسلام لحملة هجوم غربية زادت وتيرتها بعد حادثة شارلي إبدو الإرهابية.

„Islam jest przedmiotem agresywnej kampanii Zachodu, której ton zaostrzył się po ataku terrorystycznym na «Charlie Hebdo»” (31.01.2015).

²² <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/356342.aspx> (26.01.2015 b).

وفي ظل ما يمر به العالم اليوم من إرهاب وتكفير وجهل بالدين الإسلامي السمح، وتنامي ظاهرة „الإسلاموفوبيا“.

„Wobec tego, czego świat doświadcza w związku z terroryzmem, laicyzacją, czemu towarzyszy niewiedza na temat tolerancyjnego islamu, rośnie zjawisko islamofobii” (11.01.2015).

Na tego rodzaju obawy wskazują zarówno opinie dziennikarzy, jak również przytaczane przez „Al-Ahrām” wypowiedzi przedstawicieli egipskich władz.

4. Możliwe rozwiązania problemu

Artykuły publikowane w omawianym okresie skupiają się przede wszystkim na zdiagnozowaniu przyczyn. Niemniej w kilku z nich można odnaleźć propozycje scenariuszy działań prowadzących do pokojowego rozwiązania problemu:

يجب تقديم الصورة الصحيحة والمسالمة وما يتصف به الدين الإسلامي من تسامح ورحمة وكرهه لأي عدوان أو ظلم على أي فرد في أي مجتمع ومكان على سطح الأرض.

„Należy przedstawić prawdziwie i w duchu pokoju obraz islamu tolerancji, miłosierdzia, nienawiści do jakiegokolwiek przemocy i niesprawiedliwości wobec każdego człowieka, każdej społeczności i każdego miejsca na ziemi” (31.01.2015).

يجب أن تكون مواجهاتها على المستوى العالمي، وليس فقط على مستوى الدول العربية.

„Należy przeciwdziałać mu [terroryzmowi] na poziomie globalnym, a nie tylko na poziomie krajów arabskich” (26.01.2015 b).

العلماء يطالبون بقانون دولي يجرم الإساءة للأديان.

„Uczeni domagają się międzynarodowego prawa uznającego obrażenie religii za przestępstwo”²³ (11.01.2015).

Rozwiązania takie – deklarują autorzy – może zapewnić sam islam, będący w istocie religią pokojową. Należy ich jednak szukać przede wszystkim w działaniach międzynarodowych, ze względu zarówno na zasięg tego zjawiska, jak również na fakt, że jego przyczyny leżą nie tylko po stronie arabskiej.

Wnioski końcowe

Atak terrorystyczny na paryski tygodnik „Charlie Hebdo” był na początku 2015 roku jednym z tematów najczęściej pojawiających się w światowych mediach, przede wszystkim ze względu na szok, jaki te wydarzenia wywołały u mieszkańców Francji i całej Europy. Teksty, które ukazały się dzień później w dzienniku „Al-Ahrām”, informowały o szczegółach samego zajścia, a także zawierały potępiające ten zamach oświadczenia egipskich władz państwowych i autorytetów religijnych. Formułowały przekaz adresowany nie tylko do egipskiej, lecz także do światowej opinii publicznej. Dystans zarówno wobec sprawców, jak i motywów przemocy stanowił czytelną deklarację braku poparcia dla terrorystów, którzy sami wykluczyli się ze społeczności arabskiego świata islamu.

Omawiane wydarzenie było przedmiotem zainteresowania dziennikarzy „Al-Ahrām” przez nieco ponad miesiąc i w tym czasie próbowano odpowiedzieć na wszelkie związane z nim pytania – zwłaszcza na pytanie o jego przyczyny. Bardziej ogólna analiza działalności terrorystycznej powiązanej z arabskim światem muzułmańskim prowadziła najczęściej do oczywistego wniosku o ideologicznym podłożu tego zjawiska. W przeciwieństwie do tonacji obecnej w mediach zachodnich, tutaj dominantę stanowiło przekonanie, że agresja jest bezpośrednim skutkiem nadużywania wolności słowa i myśli, wyrażającego się formułowaniem obraźliwych wypowiedzi, godzących w niepodważalne wartości religijne. Tak więc w gruncie rzeczy winą obarczano zlaicyzowany Zachód, którego

²³ <http://digital.ahram.org.eg/Religion.aspx?Serial=1757354> (11.01.2015).

relatywizm i nieposzanowanie religii powoduje erupcję nieprzewidywalnych zachowań społecznych. Także warunki życia arabskich imigrantów na Zachodzie, skutkujące wykluczeniem społecznym, czynią ich bardziej skłonny do ekstremizmu. Natomiast sam islam jako religia tolerancji i sprawiedliwości nie zachęca do stosowania przemocy.

Komentatorzy – nawet jeśli dostrzegali winnych po obu stronach, deklarowali jednoznacznie, że nie może być przyzwolenia dla obrażenia uczuć religijnych. Pojawiały się także (choć znacznie rzadziej) opinie odwołujące się do powszechnego w zbiorowej świadomości arabskiej opinii publicznej stereotypu, zgodnie z którym każde tego rodzaju wydarzenie należy traktować jako izraelską prowokację. Wśród długofalowych następstw zamachu wymieniano przede wszystkim niebezpieczeństwo wzrostu islamofobii. Wnioski dopełniał najczęściej postulat o konieczności podjęcia działań zaradczych o charakterze międzynarodowym, ponieważ terroryzm ma zasięg globalny, zarówno jeśli chodzi o sprawców, jak i o jego przyczyny.

Summary

Analiza dyskursu wybranych publikacji internetowej wersji egipskiego dziennika „Al-Ahrām” poświęconych atakowi terrorystycznemu na redakcję tygodnika „Charlie Hebdo”

Niniejszy artykuł poświęcony jest jakościowej analizie dyskursu artykułów zamieszczonych w arabskojęzycznym internetowym wydaniu egipskiego dziennika „Al-Ahrām” po zamachu na redakcję tygodnika „Charlie Hebdo” w okresie od 8 stycznia do 17 lutego 2015 roku. Szczególną uwagę zwrócono na takie elementy, jak: przedstawienie samego zajścia w pierwszych doniesieniach o ataku, przedstawienie jego sprawców, przyczyn i skutków, a także sugestie co do możliwych rozwiązań problemu.

Słowa kluczowe: analiza dyskursu, prasa arabska, terroryzm, świat arabski

Analysis of the Discourse of Selected Articles from the Internet Version of the Egyptian Daily Newspaper “Al-Ahrām” Covering Terrorist Attack on “Charlie Hebdo”

This paper deals with a qualitative discourse analysis of articles published in Arabic Internet edition of Egyptian daily newspaper “Al-Ahrām” after the attack on the editorial office of “Charlie Hebdo” magazine in Paris, between 8th of January and 17th of February 2015. The analysis focuses on such elements as: presenting the attack itself in the early reports, discussing issues of its perpetrators, motives and effects and possible solutions.

Keywords: discourse analysis, Arabic press, terrorism, Arab world

Bibliografia

- A Dictionary and Glossary of the Korān*, ed. J. Penrice, Beirut 1968.
Brataniec K., *Zachód i islam. Dylematy relacji*, Kraków 2009.
Dijk T., van, *Dyskurs jako struktura i proces*, tłum. G. Grochowski, red. nauk. wyd. pol. T. Dobrzyńska, Warszawa 2001.
Goban-Klas T., *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Warszawa 2001.
<http://ahram.org.eg/archive/200/2013/1/3/26/192248/219.aspx> (3.01.2016)
<http://digital.ahram.org.eg/Religion.aspx?Serial=1757354> (11.01.2015)
<http://www.ahram.org.eg/News/51420/25/NewsPrint/352876.aspx> (8.01.2015)
<http://www.ahram.org.eg/News/51443/4/NewsPrint/357371.aspx> (31.01.2015)
<http://www.ahram.org.eg/NewsQ/352868.aspx> (8.01.2015)

- <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/353138.aspx> (9.01.2015)
<http://www.ahram.org.eg/NewsQ/353338.aspx> (10.01.2015)
<http://www.ahram.org.eg/NewsQ/353567.aspx> (12.01.2015)
<http://www.ahram.org.eg/NewsQ/353567.aspx> (12.01.2015)
<http://www.ahram.org.eg/NewsQ/354167.aspx> (15.01.2015)
<http://www.ahram.org.eg/NewsQ/354697.aspx> (17.01.2015)
<http://www.ahram.org.eg/NewsQ/356266.aspx> (26.01.2015 a)
<http://www.ahram.org.eg/NewsQ/356342.aspx> (26.01.2015 b)
<http://www.ahram.org.eg/NewsQ/358160.aspx> (4.02.2015)
<http://www.theguardian.com/world/2015/jan/07/satirical-french-magazine-charlie-hebdo-attacked-by-gunmen> (1.02.2016)
- Księga Ozeasza, tłum. S. Stańczyk, [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań 2002⁵, s. 1069–1077.
- Marranci G., *Understanding Muslim identity. Rethinking fundamentalism*, London–New York 2009.
- Nasr S.H., *Idee i wartości islamu*, przekł. J. Danecki, Warszawa 1988.
- Rusinek A., *Zrozumieć terrorystę... Dlaczego niektórzy muzułmanie w Europie radykalizują się?*, [w:] *Zachód a świat islamu – Zrozumieć Innego*, red. I. Kończak, M. Woźniak, Łódź 2012, s. 66–74.